

rî, Ebû İshak İbrâhîm b. Ayyâs, Ebû İmrân es-Sayrafi ve Ahmed b. Yûsuf el-Ezrak gibi ünlü âlimler Ebû Hâşim'in talebelerindendir. Üstün hitabetiyle de şöret kazanan Ebû Hâşim daha çok kelâm ilmiyle meşgul olmuştur. Onun hadis rivayet ettiğine dair bilgi yoktur (İbn Hacer, IV, 16). Ebû Hâşim'in kelâmî görüşleri kendisinden sonra Büveyhî Veziri Sâhib b. Abbâd sayesinde Şîa arasında da yayılmıştır. Kelâm konularına dair düşünceleri daha çok Kâdî Abdülcebbâr'ın eserleriyle, tesirinde kalan veya fikirlerini reddeden muhaliflerinin kitaplarından öğrenilmektedir. Bazı noktalarda babasının görüşlerini kabul eden Ebû Hâşim, özellikle ilâhî sıfatlar konusunda ona muhalefet ederek Sünnî anlayışa yaklaşmıştır. Kâdî Abdülcebbâr, baba-oğul arasındaki ihtilâflı meseleleri *el-Mesâ'ilü'l-vâride 'alâ Ebî 'Alî ve Ebî Hâşim* adlı bir kitapta toplamıştır. Ebû Hâşim'in en çok ilgi çeken ve üzerinde önemli tartışmalar yapılan görüşü **ahval*** nazariyesidir. Bir nevi konseptüalizm (kavramcılık) sayılabilecek olan bu teoriyi Allah'ın zâtı ile sıfatları arasındaki ilişkiyi açıklamak gayesiyle ortaya koymuştur. Ebû Ali el-Cübbâî ve diğer Mu'tezile ulemâsı, Allah'ın birliği inancına halel getirmemek amacıyla bir nevi **ta'tîl*** benimserken Ebû Hâşim "hal"i ilk defa kelâmî bir terim haline getirmiş ve ilâhî sıfatların gerçekliğini Ehl-i sünnet'ten farklı anlamda da olsa bu kavram yardımıyla ispatlamaya çalışmıştır. Onun düşüncesine göre halî kısaca şöyle ifade etmek mümkündür: Hal varlık (vücûd) ile yokluk (adem) arasında bulunan zihnî bir kavram olup zihinde doğan tasavvurun orada yerleşmesinden ibarettir. Başka bir ifade ile haller kendi başına varlık ve yoklukla nitelenemeyen, fakat başka bir mevcudun zatıyla birlikte ispatlanabilen sıfatlardır. Buna göre Allah zâtındaki hallerden dolayı hay, alîm, kadîrdır. Bu hallerden her biri yoluyla Allah'ın zâtına nisbet edilen sıfatlar zâtî sıfatlardır. Ebû Hâşim, hem metafizik hem de mantıkî kavramlar olan ilâhî sıfatların ancak bu şekilde kavranabileceğini kabul eder.

Ahval nazariyesinden Ebû'l-Hasan Eş'arî, Bâkîllânî, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî gibi Sünnî âlimler kendi mezheplerinin prensipleri çerçevesinde faydalananak edilenlerdir. Basra Mu'tezilesi'ni doğrudan etkileyen önemli simalardan biri olan Ebû Hâşim, cisimlerin hudûsuna arazların mevcudiyeti ve hudûs-

su yoluyla istidlâl ederek isbât-i vâcib için kullanılan hudûs delilini benimsemiştir (Kâdî Abdülcebbâr, s. 67). Ayrıca *en-Nakz 'alâ Aristâtâlis fi'l-kevnî ve'l-fesâd* adlı eseri, onun İslâm dünyasında Aristu'yu tenkit edenlerin başında yer aldığını göstermektedir. Mu'tezile'nin beş temel esasını kabul eden Ebû Hâşim'in kelâmcılığını yansıtan diğer bazı görüşlerini şöylece özetlemek mümkündür: a) Usul görüşü. Delâlet ve illette ortaklık bulunduğu takdirde gâibe şahitle istidlâl etmek câizdir. Bir başka ifade ile illet benzerliği bulunan hususlarda duyu ötesini duyular âlemine kıyas ederek açıklamak mümkündür. b) Va'd ve vaid. Müstahak olmayı mükâfatlandırmak câiz olduğu gibi cezalandırmak da câizdir. İsyanı terkeden günahlardan kaçındığı için ek bir sevaba, taati yapmayan kimse de emre isyan ettiğinden ilâve bir ikâba müstahaktır. c) Tenvî. Küçük günahlardan tövbe etmek şer'an vâciptir. Hesap gününde insanların seyyiatının hasenat karşılığında silinmesi câiz değildir. d) Hüsün ve kubuh. İyi bir fayda taşıdığı için değil iyi olduğu için tercih edilir, zira meselâ doğrulukla elde edilecek menfaat yalancılıkla da elde edilebilir. Şu halde bir şey faydalı olduğu için değil iyi olduğu için yapılır. e) Kesb. İnsanın kendi fiilini meydana getirebilmesine kesb adını vermek dil kaideleri bakımından mümkün değildir. Aslında Ehl-i sünnet'in kesbe verdiği mâna ile Cehm'in cebir anlayışı arasında bir fark yoktur. f) İmanın tarifi. İman farz olan taati eda edip günahlardan kaçınmaktan ibarettir (Kâdî Abdülcebbâr, s. 40, 167, 261, 409). g) Tafdîl meselesi. Uzun müddet sâlih amel işleyen müminin ameli Hz. Peygamber'in ameline eşit olabilir (İbn Hazm, V, 125).

Ebû Hâşim'i görüşlerinden dolayı tenkit edenlerin başında Muhammed b. Ömer es-Saymerî gelir. Tenkitlerini tekfire kadar götüren Saymerî'nin bu maksat için birçok kitap yazdığı nakledilir (İbnü'l-Murtezâ, s. 94-96). Abdülkâhîr el-Bağdâdî'nin kaydettiğine göre bazı Mu'tezilî âlimler de Ebû Hâşim'i tekfir etmiştir (*el-Farq*, s. 186). Görüşlerini benimseyenlere, "Ebû Hâşim'e mensup olanlar" mânasından Behşemîyye veya Behâşime denilmiştir. Behşemîler, kulun müstahak olmadığı halde cezalandırılmasını ve işlemediği bir kötülüğün dolayı zemme mârûz kalmasını -fiilen vuku bulmayacağını kabul etmekle birlikte- nazarî olarak mümkün gördükleri için muhalifleri tarafından kendilerine Zemmiyye adı verilmiştir.

Düşünce sisteminde varlıkla yokluk arasında üçüncü terimin varlığını kabul ederek farklı bir mantık anlayışını benimseyen Ebû Hâşim'in bu görüşleriyle Aristu mantığından ayrıldığı görülmektedir.

Eserleri. Ebû Hâşim'in kısa süren ömrü içinde 160 eser telif ettiği nakledilir (Malatî, s. 40). Kaynaklarda ona nisbet edilen ve hiçbir günümüze kadar ulaşmayan eserlerinin bir kısmı şunlardır: *Câmi'u'l-kebir*, *el-Câmi'u's-şagîr*, *el-Ebvâbü'l-kebir*, *el-Ebvâbü's-şagîr*, *el-Askeriyyât*, *Kitâbü'l-İnsân*, *Kitâbü'l-İvâz*, *en-Nakz 'alâ Aristâtâlis fi'l-kevnî ve'l-fesâd*, *Kitâbü't-Tabâ'î* ve *n-nağz 'ale'l-kâ'îline bihâ*, *Kitâbü'l-İctihâd*, *İstihkâku'z-zem*, *el-Bağdâdiyyât* (İbnü'n-Nedîm, s. 222; Kâdî Abdülcebbâr, s. 67, 169, 400; Bağdâdî, s. 188; Cüveynî, s. 471-472). Onun Abbâd b. Süleyman es-Saymerî'ye ait *el-Ebvâb* adlı esere red-diye yazdığı da rivayet edilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Malatî, *et-Tenbîh ve'r-red*, s. 40; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdüdd), s. 222; Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muhtâ*, s. 27, 28, 40, 67, 77, 107, 167, 169, 261, 287, 307, 400, 404, 409; a.mlf., *Şerhu'l-Uşûl-i-hamse*, s. 129, ayrıca bk. nâşirin mukaddimesi, s. 23; Bağdâdî, *el-Farq* (Abdülhamîd), s. 184-201; İbn Hazm, *Vefeyât*, III, 183-184; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XI, 176; İbnü'l-Murtezâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 94-96; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, IV, 16; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 343; R. M. Frank, *Beings and Their Attributes*, New York 1978, bk. indeks; Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, Beyrut 1979, I, 330-379; L. Gardet, "al-Djubbâ'î", *EF*² (İng.), II, 569-570.

AVNİ İLHAN

EBÜ HÂTİM el-BÜSTÎ

(bk. İBN HİBBÂN).

EBÜ HÂTİM el-İBÂZİ

(أبو حاتم إبياضى)

Ebû Hâtîm Ya'kûb b. Habîb (Lebid, Lebîb)
el-Melzûzî en-Necîsî el-İbâzî
(ö. 155/772)

Kuzey Afrika'da İbâziyye mezhebinin imam ve kumandanlarından.

Hayatının ilk dönemi hakkında yeterli bilgi yoktur. İslâm tarihçileri tarafından genellikle âsi Berberîler'in lideri olarak kabul edilir. 140-144 (757-761) yılları

EBÜ HÂTİM el-İBÂZÎ

arasında Trablusgarp valiliği yapan Ebü Hâtım, Muhammed b. Eş'as kumandasındaki Abbâsî ordusunun katliamından kurtulmayı başarmış ve İmâmü'z-zuhûr Ebü'l-Hattâb el-Meâfirî'nin ölümünden sonra Trablusgarp civarındaki İbâzîler'den biat almıştır. Mensuplarıncı "İmâmü'd-difâ" (savunma imamı) olarak anılması onun mezhep içindeki mevkiini gösterir. Ebü Hâtım, 145'te (762) İbâzîler'in haklarını korumak için ortaya çıkmıştır.

151 (768) yılında Ağleb b. Sâlim'in İbâzîler tarafından öldürülmesi üzerine Abbâsî Halifesi Mansûr, Hezârmerd unvanıyla ün yapmış Sind Valisi Ömer b. Hafs'ı Kuzey Afrika genel valiliğine tayin etti. Büyük bir kuvvetle Kayrevan'a giden Ömer b. Hafs Tâhert'teki Rüstemîler'i, Tilimsân (Tlemsen) ve Sicilmâse'deki Sufîrîler'i ortadan kaldırmak amacıyla Tubne (Tobna) şehrini tahkim için halifeden tâlimat aldı. Kayrevan'da yerine Habîb b. Habîb el-Mühellebî'yi bırakarak askerleriyle birlikte Tubne'ye geçti (154/771). Bu sırada Ebü Hâtım'ın liderliğindeki İbâzî Berberîler, Trablus Valisi Cüneyd b. Beşâr'a isyan ettiler. Vali Ömer b. Hafs'tan yardım isteyince onun gönderdiği askerler Ebü Hâtım kuvvetleri karşısında tutunamayıp Kâbis'e doğru kaçmaya mecbur oldular. Bu arada Kayrevan'daki Berberîler de isyan ederek Habîb'i öldürdüler. Ebü Hâtım Trablus'a hâkim olduktan sonra aynı yıl diğer Berberîler'le de anlaşarak on iki gruptan meydana gelen büyük bir askerî güçle Tubne'yi kuşattı. Ömer b. Hafs çok zor şartlar altında askerleriyle Tubne'yi terkederek sekiz aydan beri kuşatma altında bulunan Kayrevan'a ulaşmaya muvaffak oldu. Kendisini takip eden Ebü Hâtım de 130.000 kişilik ordusuyla Kayrevan'ı muhasara etti. Şehirde açlık ve mahrumiyet had safhaya ulaşınca bazı askerler Havâric gruplarına katılmaya başladılar. Bu sırada halifenin Yezîd b. Hâtım el-Ezdî kumandasındaki bir orduyu Kayrevan'a gönderdiği haberi ulaştıysa da Ömer b. Hafs orduyu beklemeden İbâzîler'le çarpışmak üzere bir huruç hareketi yaptı; fakat Ebü Hâtım kuvvetleri tarafından öldürüldü. Yerine geçen üvey kardeşi Humeyd'in bazı şartlarla yaptığı barış sonunda Ebü Hâtım 155 yılı başlarında Kayrevan'ı zaptetti. Şehrin kapılarını yakıtıp surlarını tahrip ettirdi. Şehirde bulunan Abbâsî askerlerinin büyük bir kısmını da Tubne'ye sevketti.

Ebü Hâtım, bir müddet sonra halife ordusunun Trablus'a yaklaştığını öğre-

nince ordusu ile birlikte o tarafa hareket etti. Fakat bu esnada Kayrevan'da kendisine muhalif unsurların ortaya çıktığını haber alarak geri döndü, muhaliflerini bertaraf ettikten sonra Nefûse, Hewâre, Derîse ve diğer Berberî kabilelerinden meydana gelen ordusu ile halife kuvvetlerinin üzerine yürüdü. Nefûse dağ civarında Sâlim b. Sevâde et-Temîmî kumandasındaki halife ordusunun öncü birliklerini mağlûp ederek ilerledi. Ardından dağın doğusuna düşen ve Cenbî (Cendûbe) diye adlandırılan yerde Yezîd b. Hâtım'ın kuvvetleriyle karşılaştı (27 Rebiülevvel 155/7 Mart 772). Cereyan eden savaşta İbâzîler büyük kayıplar vererek mağlûp oldular. Ebü Hâtım de savaş esnasında öldürüldü. Onun Cenbî'deki türbesi uzun süre kutsal bir yer kabul edilerek hakkında çeşitli rivayetler nakledilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Taberî, *Târîh* (Ebü'l-Fazl), VIII, 46; Ebü Zeke-riyyâ Vercelânî, *Kitâbü's-Sîre* (nşr. Abdurrahman Eyyûb), Tunus 1405/1985, I, 78-84; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 595-601; İbn İzâri, *el-Beyânü'l-muğrib*, I, 76-78; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 113; İbn Haldûn, *el-İber*, III, 201; Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer* (nşr. Ahmed b. Suûd es-Seyyâbî), Maskat 1407/1987, I, 121-124; E. Rossi, *Libyâ* (trc. Halife Muhammed et-Tüleysî), Beyrut 1394/1974, s. 65-66; Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâziyye fi'l-Cezâ'ir*, Kahire 1399/1979, s. 132, 375; Seyyid Abdülazîz Sâlim, *Târîhu'l-Mağrib fi'l-'aşri'l-İslâmî*, İskenderiye 1982, s. 264-271; E. Ruhi Fığlalı, *İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1983, s. 100-101; A. de Motylinski, "Ebü Hâtım", *IA*, IV, 28-29; a.mlf. — T. Lewicki, "Abü Hâtım", *El²* (İng.), I, 125; T. Lewicki, "al-Malzûzî", a.e., VI, 311-312.

MUSTAFA ÖZ

EBÜ HÂTİM er-RÂZÎ,
Ahmed b. Hamdân

(أبو حاتم أحمد بن حمدان الرازي)

Ebü Hâtım Ahmed b. Hamdân
b. Ahmed er-Râzî el-Versinânî
(ö. 322/933-34)

İsmâiliyye'nin itikadî
ve fikrî görüşlerini
sistemleştiren ünlü dâisi.

Doğum yeri ve tarihi hakkında yeterli bilgi yoktur. Taşındığı Râzî nisbesi yanındaki Farsça'yı iyi bildiği için Rey civarındaki Paşâpûye (Paşâvûy) bölgesinde doğduğunu ve dolayısıyla Fars asıllı olduğunu söyleyenler vardır. Leysî ve Kilâî diye de anılmasını dikkate alarak Arap asıllı olabileceği ileri sürülmüşse de bu zayıf bir ihtimaldir. Muhtemelen III. (IX.) yüzyılın ikinci yarısında doğmuştur. 297 (909) yı-

lından önce Bağdat'ta bulunduğu bilinmektedir. Öğrenimini de orada yapmış olmalıdır. Arap dili, hadis ve ahlâk ilimlerinde önemli bir şahsiyet haline geldikten sonra Kuzey Afrika'ya giderek orada mehdîliğini ilân eden Ubeydullah el-Mehdî ile görüştü ve onun tesiriyle İsmâilî fikirleri benimsedi. Kuzey Afrika'dan doğuya geçip başta Rey olmak üzere Taberistan, Cürçân, İsfahan, Deylem ve Azerbaycan bölgelerinde önemli siyasi ve dinî faaliyetlerde bulundu. Ebü Hâtım'ın, Nizâmülmülk tarafından Bâtînîler'in Rey bölgesi lideri olarak tanıtılan (*Siyâsetnâme*, s. 288), *Kitâbü'l-Beyân*'ın müellifi Gıyâs'ın yeğenlerinden Ebü Ca'fer'in oğlu olması muhtemeldir. Nizâmülmülk'ün belirttiğine göre Gıyâs'ın halefi olan Ebü Ca'fer'in hastalanmasından sonra Ebü Hâtım İsmâiliyye'nin Rey liderliğine yükseldi. Bir taraftan Rey idarecilerinin İsmâiliyye saflarına katılmasını sağlamak için gayret sarfederken diğer taraftan İsfahan, Taberistan, Cürçân, Deylem ve Azerbaycan gibi civar beldelere dâiler göndererek mezhebin geniş bir çevreye yayılması doğrultusunda çalışmalar yaptı. İrtibat kurduğu ve birlikte çalıştığı dâiler arasında Ebü'l-Kâsım İsâ b. Mûsâ, Ebü Müslim b. Hammâd el-Mevsilî, Nahşebî nisbesiyle de bilinen ve Horasan'da faaliyet gösteren Muhammed b. Ahmed en-Neseffî el-Pezdevî gibi kişiler sayılabilir. Ebü Bekir Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî ile nübüvvet konusunda yaptığı başarılı münazaralarının yanı sıra etkileyici hitabeti ve herkese cazip gelen ilginç iddiaları sayesinde Rey Emîri Ahmed b. Ali ile Herat Emîri Hüseyin b. Ali el-Mervezî'nin İsmâiliyye'ye intisap etmelerini sağladı. Bunların da verdiği destekle İsmâiliyye'yi o yörede kısa sürede yaymayı başardı. Deylem'de Efsâr b. Şîreveyh ve Merdâvic b. Ziyâr'la görüşerek başlangıçta desteklerini kazandıysa da yakın gelecekte ilâhî kuvvetle teyit edilmiş bir imamın ortaya çıkacağını söyledikten sonra sözünü ettiği tarihte böyle bir kişinin zuhur etmemesi üzerine öldürülmesine karar verildi. Bu gelişmelerden sonra Azerbaycan Valisi Müflih'e sığınmak için Deylem'den gizlice kaçtı; ancak Azerbaycan'a giderken yolda öldü.

Ebü Hâtım er-Râzî, Muhammed b. Ahmed en-Neseffî en-Nahşebî ile birlikte siyasi faaliyetler yanında İsmâiliyye doktrini sistemleştirip yayan önemli şahsiyetlerdendir. Abdülkâhîr el-Bağdâdî, İbn Rizâm, İbn Hacer gibi âlimler tarafından